

Kultúra, hitvilág, mitológia: titokzatos madarak

Nagy Jenő
Biológia
doktorjelölt

Bevezető gondolatok

Az ember sokszínű kultúrájának igen gyakori szereplői az állatok. Már az emberiség hajnalán is a középpontban voltak, amit a továbbörökített barlangrajzok bizonyítanak. Természetesen elsősorban a fennmaradás szempontjából voltak jelentősek ezek a lények, ugyanakkor az ősi emberek tisztelték is azokat és olykor természetfeletti tulajdonságokkal ruházták fel őket. Eme keretbe foglalva könnyű belátni, hogy a madarak is igen titokzatos csoportot képeztek, amelyeket valóban csodáltak a rejtélyes viselkedésük, a káprázatos megjelenésük vagy épp a meglepő intelligenciájuk miatt. A következő néhány alfejezetben, a teljesség igényével bár, de eme cél megvalósításának csaknem lehetetlensége miatt, kiragadott példákon keresztül szeretném bemutatni azt, hogy korábban mit gondoltak az emberek a madarokról.

A történelmet számos nemzet kultúrájában elválaszthatatlanul áthatja a mitológia, a hitvilág és a vallás. Gondoljunk például a keresztes hadjáratokra, melyek olyan történelmi eseménysorozatot ölelnek fel, melyek vallási alapon nyugszanak.¹ Minden ember hisz, bízik, reménykedik valamiben és életét ehhez igazítva alakítja. Az nézőpont kérdése, hogy a természetfeletti elfogadását, megkérdőjelezését vagy éppenséggel valamilyen személyes meggyőződést értünk-e ezen. Most azonban kezdjük időutazásunkat a középkortól kissé távolabb. Amíg Egyiptomban főleg a vízhez köthető madárcsoportok, illetve a ragadozó madarak voltak nagy tiszteletben, addig keleten a galambféléket, Európában pedig az énekes madarakat becsülték legfőképpen. Sőt a kőkorszaki állatábrázolásokon is feltűnnek időnként madáralakok, például darvak. A továbbiakban igyekszem időrendben

¹ Megjegyzendő, hogy más magyarázatok szerint a terjeszkedő iszlám világ elzárta az India és Kína felé vezető kereskedelmi utakat (lásd: új mtutak keresése Afrika, majd a Föld körülhajózásával). Ezért valójában gazdasági háború volt, vallási köntösben (Varga Zoltán megjegyzése).

bemutatni az egyes népek kultúrájában előkerülő madárcsoportokat, lehetőleg a mai tudományos megnevezésüket is feltüntetve.

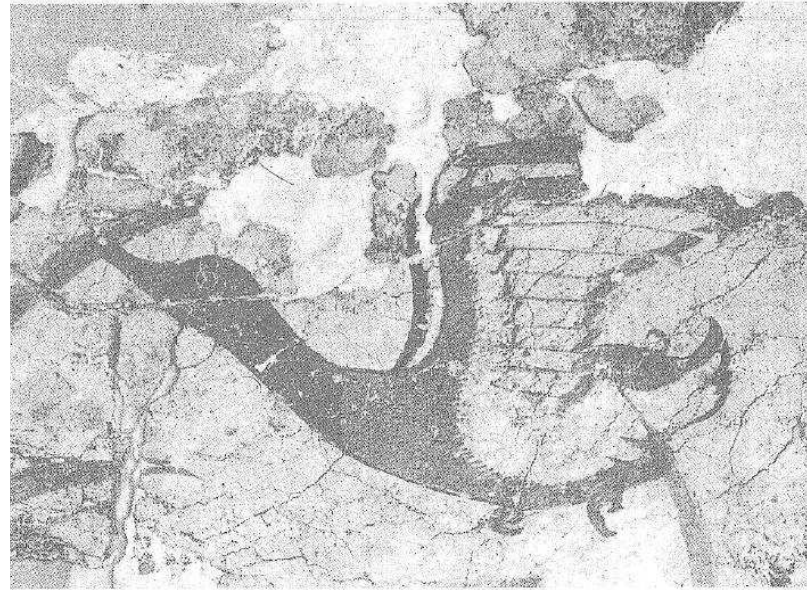
Kőkori és természeti népek

Meglepő lehet, hogy egymás mellett említem a kőkorszaki és a közelmúltbeli természeti népeket, de életformáikban számos hasonlóságot fedezhetünk fel. A természeti népek önfenntartó közösségekben, vadászó-gyűjtögető életmódot folytatva élnek még napjainkban is.

Az egyik legrégebbi rajz egy emuhoz hasonló, a lúdalakúak (*Anseriformes*) közé sorolt fajt (*Genyornis newtoni*) ábrázol, mely Ausztráliában élt és körülbelül 45000 évvel ezelőtt pusztulhatott ki. (1. ábra, Gunn et al., 2011) Egy hasonlóan korai madárábrázolás található a Cosquer-barlangban, mely 30000-15000 évvel ezelőttre, vagyis az utolsó eljegesedés idejére tehető. (d'Errico, 1994) Valószínűleg óriásalka (*Pinguinus impennis*) látható ábrázolva itt és több más mediterrán lelőhelyen is, mely faj mára már szintén kihalt.

Időben már nem a szűkebb értelemben vett kőkorszaki kultúrát, hanem az újkőkort képviseli a minőszi civilizáció, de a több mint 4000-5000 éves hagyaték említésre méltó. Számos képet találhatunk Kréta szigetén, melyek madarakat ábrázolnak olyan részletességgel, melyről egyértelműen felismerhetőek a fajok is. (Masseti, 1997) Így például tőkés récét (*Anas platyrhynchos*) vagy füsti fecskét (*Hirundo rustica*) is megfigyelhetünk a festményeken (1. ábra).

Az ember pusztító tevékenységének eredményeként nem csak madarak, hanem kultúrák is leromlottak vagy eltűntek. Új-Mexikó területéről kerültek elő azok a gazdag leletek, melyek a mogollon kultúra nyomait őrzik. A spanyol hódítók érkezésével számos ilyen nép, köztük a nimbres apacsok törzse is hanyatlásnak indult. Nagyon sokféle állatot, köztük számos madarat ábrázoltak. (Fewkes, 1923) Valószínűleg pulyka, kolibri, papagáj és fürj található a fennmaradt tárgyakon.

1. ábra Fent: Emuhoz hasonló madáralak Ausztráliából.

(Középen és lent: Tőkés réce hímje és füsti fecskék ábrázolása Krétáról.)

Szerencsére napjainkban még találhatóak természeti népek a világtól elzárt területeken. India Karnátaka tartományában a Biligiri

Rangaswamy rezervátumban élnek a solegák (solega, sholaga), akik megtartották vadászó-gyűjtögető életmódjukat. (Agnihotri és Si 2012) Körülbelül 250 madárfaj él azokban az erdőkben, melyek a solega népcsoport otthonát adják. Az említett tanulmányt ajánlom mindenki figyelmébe, aki behatóbban szeretne megismerkedni ezzel az érdekes kultúrával. Röviden összefoglalva a madarokról alkotott elképzeléseiket, hét különböző csoportot lehet elkülöníteni: (1) madarak és más lények kapcsolata, (2) hasznos jelek és jelzések, (3) rossz előjelek, (4) vallási kapcsolatok, (5) erkölcsi mesék, (6) világi dalok, (7) kártevő fajok. Mindezekből jól látszik, hogy milyen nagymértékben ismerik az őket körülvevő világot és mennyire próbálnak harmóniában élni a természettel.

Ókori Egyiptom

Egyiptom isteneit gyakran láthatjuk olyan lények képében ábrázolva, melyek emberi testen valamilyen állatról mintázott fejet viselnek. Nagy tiszteletben tartották a gázlómadarokat,² vagyis a gólyákat (Ciconiformes), gémekeket (Pelecaniformes), darvakat (Gruiformes), flamingókat (Phoenicopteriformes) és parti madarokat (Charadriiformes), melyek életmódjukat tekintve erősen kötődnek a vízhez, illetve vizes élőhelyekhez. (March, 1898) Ezt a felsorolást, mint tipikus formákat kell érteni és nem mint fajok összességét. Egyes esetekben jól dokumentált források vannak arra vonatkozóan, hogy pontosan mely fajról lehetett szó. Ilyen például a Benu, egy gémszerű istenség-ábrázolás, melyet a pásztorgémmel (*Bubulcus ibis*) azonosítanak. Különböző források eltérő történetet adnak meg vele kapcsolatban. Az egyik szerint Ozirisz istennek, valamint az „esthajnalcsillagnak” szentelték, és a feltámadást szimbolizálta. Ettől eltérően Ré lelkének megtestesülését is jelentette. Ezeket a madáralakokat többnyire faágakon ülve ábrázolták. (March, 1898., Buhl 1947) Említésre méltó továbbá a szent íbisz (*Threskiornis aethiopicus*), mely állat egykor igen gyakori volt Egyiptom területén és számos mumifikált formáját is megtalálták. (Wasef et al., 2015) Számos ábrázolása is fennmaradt íbiszfejű alakok formájában, amelyeket Thot, az

² Napjainkban ez a rendszertani kategória már nem létezik.

írás és a tudományok istenének megformálásaként azonosítanak (2. ábra).

2. ábra Felül: Pashedu sírkamrájának egyik képe. Középen egy íbiszfejű isten (szellem) látható, az élet szimbólumát tartja kezében. (Richard Mortel felvétele, 2008)

(Alul: Ré-Hórusz napisten virágot formáló sugarakkal áld meg egy női imádót. Ez egy különleges ábrázolása a két istennek. A kép felső részén Hórusz szeme látható. Ré és Hórusz egyesítésével egy erős istenség jött létre, mely egy újfajta vallási irányzatot eredményezett Egyiptomban. Théba, 22. dinasztia, Louvre, Párizs. (Wilkinson, 2003))

Sírkamrákban gyakran fellelhetőek a lélekmadarak képei. A ba és a khu jelentette a földi test pusztulása után továbbélő lelkeket: előbbi a testet, utóbbi pedig a szellemet tápláló lélek, melyek a halál után az istenekhez távoznak. Olykor madártestű és emberfejű, illetve kezekkel rendelkező formában jelentek meg. A ba egyik kezében kenyeret, a másikban vizet tart. Az étellel és itallal meglátogatja a múmiát, azt a testet, melyben korábban lakozott. (March, 1898)

Másik nagy csoportja a madaraknak, mely hasonlóan jelentős szerepet töltött be az egyiptomi vallásban a ragadozó madaraké, azon belül is a vágómadár-alakúakkal (Accipitriformes) vagy a sólyom-alakúakkal (Falconiformes) lehet azonosítani őket. Ré, a napisten gyakran sólyom fejjel és egy Napot szimbolizáló koronggal volt ábrázolva (2. ábra). Sokszor nehéz elkülöníteni Hórusztól, Ozirisz és Ízisz fiától, akit hasonló módon ábrázoltak.

Az egyiptomiak gyakran festették keselyűk szárnyainak képét házaik és sírkamráik mennyezetére, egyfajta védelmezőt szimbolizálva ezzel. Ellenben a baglyokat (Strigiformes) teljes mértékben elutasították, mint a tisztátalanság és rosszindulat megtestesítőit. (March, 1898)

Görögök és rómaiak

A görögöket és rómaiakat, akik történelme és hitvilága szorosan összefonódik, célszerű együtt tárgyalnunk. Az egymás követő birodalmak és kultúrák mindig merítettek a korábbi vallási és ismeretanyagból.

Az egyiptomiaknál említett Benu lehetett az alapja a görögök által megalkotott és később a rómaiaknál is fellelhető tűzmadárnak, vagyis a főnixnek. Hérodotosz úgy írja le, mint egy alakjában és méretében sasra hasonlító, félig vörös, félig arany tollakkal rendelkező lényt. (March, 1898) Később Lactantius költeményében találhatunk egy részletes leírást erről a lényről, miszerint nemtelen lény, amely saját hamvaiból éled újjá meghatározott időközönként. A római katakombák freskói között is rálelhetünk erre a madárra, mely a kereszténységben az újjászületés, feltámadás szimbólumaként szerepel.

Az egyiptomiakkal ellentétben a görögöknél a bagoly már a bölcsesség, kegyesség és bátorság szimbóluma volt, ahogy azt egyes

magyarázatok Athéné, a bölcsesség és igazságosság harcias istennője, bagolyként történő ábrázolásában leírnak. (March, 1898) Más forrásokban a bagoly, mint Athéné, vagy később a rómaiaknál Minerva álltaként jelenik meg. Érdekesség, hogy a kuvikkal (*Athene noctua*) azonosítják ezt a madarat, melynek nemzetségneve épp az istennő nevével azonos.

A vallás mellett, a maguk módján, tudományosan is próbálták a civilizációk leírni az őket körülvevő világot. Ebben élen jártak a görögök. Manapság elég különösen hangzanak azok az elképzelések, melyeket ők például a madarak viselkedéséről vagy a madárvonulásról gondoltak.

Egy történet szerint egy férfi elutasított egy idegent, amelyért büntetésként egy sas (*Aquilinae*) képében kellett éheznie. Ezzel magyarázta Arisztotelész azt a megfigyelést, hogy egy öreg sas éhen halt, mert valamiért eldeformálódott a csőre.³ Egy másik érdekes történet, miszerint egy fecske látását valamilyen gyógynövénnyel sikerült visszaadni. Arisztotelész a madárvonulást úgy értelmezte, hogy bizonyos fajok egyszerűen csak elrejtőznek, míg mások, mint például a fecskék a mocsárba süllyedve, hibernált állapotban vészelik át a telet. (Heather, 1939)

Arisztotelész számos egyéb érdekes leírást adott madarakkal kapcsolatosan. Úgy gondolta, hogy egyes fajok képesek másik fajjá alakulni. A kakukkot például átváltozott karvalynak (*Accipiter nisus*) vagy búbos bankának (*Upupa epops*) gondolta⁴ (ezeket a fajok gyakran a Nap szimbólumaiként azonosították). A vörösbegy (*Erithacus rubecula*) és a rozsdafarkú (*Phoenicurus sp.*), valamint a barátposzáta (*Sylvia atricapilla*) és valamely más poszátaféle (*Sylviidae*) közötti átalakulásról is hasonlót írt le. Természetesen minden időben találhatunk valamilyen félelmetes állatot, melyről rémtörténeteket készítettek az emberek. Bizonyos lappantyúfélékről (*Caprimulgidae*) terjedtek olyan legendák, hogy éjszakánként kecskék véréit isszák (ez hasonló a dél-amerikai chupacabra történetéhez). Természetesen ezekről a fajokról akkor még keveset tudtak éjszakai életmódjuk miatt, ami találgatásokra adott okot. (Heather, 1939)

³ „Ez ritkán tényleg előfordul. Én magam láttam Türkmenisztánban ilyen fakókeselyűt.” (Varga Zoltán megjegyzése)

⁴ Az említett fajok hasonló hangadása húzódhat meg a háttérben.

Mindazonáltal ezek a korai megfigyelések, még ha tévesek is voltak, hozzájárultak ahhoz, hogy később tudományágak fejlődjenek ki belőlük. A rómaiaknál hasonló megfigyelések alapján jött létre az augúrok személyét övező tisztelet. Az augúrok olyan papi személyek voltak, akik a madarak repülési és viselkedési szokásaiból jósoltak. Az egyik leghíresebb ilyen történet Róma alapításához köthető, amikor Romulusz és Rémusz augúrokhoz fordultak tanácsért. A papok hat keselyű közeledtét jósolták Rémusznak, és a megduplázását Romulusznak. Az istenek hírnökeinek tekintették a madarakat, akik továbbították azok üzenetét. Ebben a közvetítő folyamatban volt fontos szerepük az augúroknak. (Green, 2009)

Kelta mitológia

A kelták körében a madarak jövendőmondó tudást, különböző képességeket és a vérontást⁵ jelképezték. Egyaránt jelenthették az üzenetet és az üzenet hordozóját is. A hollók és varjak (*Corvidae*) általában vérontást és a közelgő háborút testesítették meg. (Noodén, 1992)

Ugyanakkor a madarak a harcosok bátorságát és ügyességét is szimbolizálták, azáltal, hogy el tudták-e kapni őket. Cúchulainn, egy mondabeli ír hős (3. ábra), képes volt kővel úgy eltalálni egy madarat, hogy az nem pusztult el, így elkaphatta. Connla, a fia, még ennél is ügyesebbnek bizonyult, aki már hangjával is képes volt csapdába ejteni egy madarat.

Az ősi állatok képesek voltak az emberrel beszélni, így átadva bölcsességüket. A nagytestű madarak rendszerint rendelkeztek a beszéd képességével. Például Branwen egy seregély (*Sturnus vulgaris*) segítségével volt képes megtalálni testvérét. Gwyrhyr és Arthur hírnökei sasokkal, baglyokkal, feketerigókkal, szarvasokkal és lazacokkal

⁵ Hadd idézzek Arany János Keveháza című munkájából néhány sort:

„Mért víjjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál?
Azér' víjjog a keselyű,
Azér szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százezrivel fog veszni ott.”

társalogtak, hogy az ősi tudást átvehessék tőlük. (Noodén, 1992 és az abban található források)

Az alakváltások is igen gyakoriak voltak, mind az istenek, mind a hősök körében. Ezek az átváltozások támadó és védekező szerepet is betöltöttek. Az egyik történet szerint Llew Llaw Gyffes, egy wales-i hős, úgy menekült meg egy orvgyilkosság elől, hogy sássá változott, mely alakban képes volt elrepülni.

3. ábra Kelta mitológiai alakok. A bal oldali kép Cúchulainn-t ábrázolja Morrigan istennővel (holló képében) az oldalán, Joseph Leyendecker alkotása, 1911.

(A jobb oldalon pedig egy nő az Abyss-ban hollóval, Caspar David Friedrich alkotása, 1801.)

Belső-Ázsia és a Távols-Kelet

A közép- és kelet-ázsiai népek eredettörténetében gyakran megjelenik az alapító állatok képében, vagy tojásból kikelve. Számos olyan monda létezik, mely esetben valamilyen madárral azonosították ezt a jelentős szerepet.

A Kodzsiki (712), legkorábról fennmaradt gyűjtemény alapján Dzsimmu, Japán alapító császára Takaki istentől kapta azt az utasítást, hogy az istenek által küldött hatalmas varjút (*Corvus* sp.) követve járhatja végig útját. Így alapíthatta meg Jamato területére érve birodalmát. (Waida, 1978) Egy másik történet szerint Amateraszu napistennő Dzsimmu álmában jelent meg és ő küldte a varjút vezetőül. A Nihonsoki (720) tartalmaz egy olyan történetet, melyben a varjú helyett egy arany kánya szerepel (valószínűleg barna kánya *Milvus migrans* a megfeleltethető faj). Ez az arany madár az égből szállt alá, megtelepedve Dzsimmu íján, és segítségével sikerült a végső győzelmet kivívni. (Waida, 1978)

Eme történet és a magyarság eredetlegendája között hasonlóságot véltek felfedezni. Masao Oka szerint Árpádot egy hatalmas turul vezette haza a Kárpátokon keresztül. (Waida, 1978 és a benne található források) A turult valamely ragadozó madárral azonosítják, lehet sas vagy sólyom is (4. ábra). Egyes források a kerecsensólymot (*Falco cherrug*) feleltetik meg neki.⁶ A turult az Árpád-házi királyok legendás ősének tartják, miszerint egy álomban leereszkedett Emeséhez és ekkor fogant meg Álmos, Árpád apja. (Waida, 1978) Sőt ennél még korábban, Atilla hun király vértjén is megjelent a turul, koronával a fején.

Egy mongol legenda szerint Dzsingisz kán trónra kerülését egy aranyszárnyú sas segítette. Ez az isteni madár jelképezi a sztyepei élet alaptörvényeit. A történet alapján Dzsingisz előtt megjelent ez a madár és elmondta neki ezeket a törvényeket (Yasa): szeresd felebarátodat, ne paráználkodj, ne lopj, ne hazudj és ne légy áruló, becsüld meg az öregeket és a szegényeket. Majd kánnak szólította és elrendelte, hogy nagy területeken uralkodjék. (Waida, 1978)

A fennmaradt történetek és tárgyi emlékek nem azt jelentik, hogy az itt felsorolt személyek valamiféle kapcsolatban álltak egymással, hiszen más korban és más területen éltek, de feltételezhető, hogy például a magyarok egykor Belső-Ázsiában éltek és a sztyepei kultúrkör szellemi örökségeként hozták magukkal ezeket az emlékeket. (Waida, 1978)

⁶ Nagy Jenő (nem azonos a jelenlegi szerzővel) Európa ragadozó madarai című könyvében egyértelműen a kerecsensólyom altáji alfaját adja meg, amelyet ő tévesen az északi vadászsólyom alfajának tekint *Falco „rusticolus altaicus”* (Varga Zoltán megjegyzése).

4. ábra A rakamazi korongpár turul⁷ ábrázolása
(Az eredeti korongok ezüsből készültek, melyet aranyveret díszít.)

Amerikai indiánok

A bennszülött indiánok, itt most az észak-amerikai törzsekre utalok, a természettel igyekeznek harmóniában élni. Nagyon sok olyan mondájuk létezik, melyekben állatokat személyesítenek meg. Már az eddig ismertett népek történeteivel is meg lehetne tölteni hosszabb tanulmányokat, sőt könyveket, így most egy kiragadott legendát szeretnék ismertetni a kaliforniai indiánok történeteinek közül. Ezekről az indiánokról azt érdemes tudni, hogy összefoglaló néven missziós indiánoknak is nevezik az 1790-1820-as évek azon törzseit, akiket áttelepítették, hogy ferences missziókban dolgozzanak Dél-Kaliforniában.

Wy-ót (Wyt) az Éjszaka és a Föld fia, minden dolgok védelmezője története úgy szól, hogy egy béka, amiért Wy-ót furcsa lábakat adott neki, megmérgezte. Amikor Wy-ót ivott a vízből, megbetegedett és azt mondta, hogy tíz hónap múlva meg fog halni. Haláláig azonban tanította népét és átadta bölcsességét. Halála előtt azt mondta, hogy hamvaiból lesznek a legértékesebb ajándékok gyermekei számára. Egy tölgy nőtt ki hamvaiból, mely gazdagon termett. Amikor az érett makk felrepedt, az emberek azt mondták egy varjúnak, hogy repüljön

⁷ Ezen az ábrán sokkal inkább sasként jelenik meg, mintsem sólyomként.

el a nagy csillaghoz és kutasson Wy-ót után. A varjú hiába repül magasra, nem járt sikerrel. Aztán elküldték a sast és minden más madarat, akik szintén nem találták meg őt. Aztán elindult a kolibri (Trochilidae) és úgy repült, mint egy erős ember íjából kilőtt nyíl. Napokkal később Wy-ót üzenetével tért vissza, aki felszólította őket, hogy egyék meg fája gyümölcsét, minden madár és állat egyaránt. Az emberek lisztet készítettek belőle és az indiánok azóta is felhasználják annak a fának a termését. (Du Bois, 1904)

Zárszó

Ez a rövid áttekintés bepillantást enged a különböző civilizációk kultúrájába, melynek segítségével szerettem volna képet adni arról, hogy az emberek, a régmúlttól kezdődően hogyan vélekednek a természetről, az állatokról és azon belül is a madarokról. Látható, hogy különböző népcsoportok mennyire változatosan értékelik saját helyüket a természet egészében. A madarak igen fontos szerepet töltek be a hitvilágukban, melyek vallási jelképekké, a hősiesség megformálóivá és a bölcsesség forrásai váltak a mondák és legendák révén.

Köszönetnyilvánítás

Szeretném megköszönni a javaslatokat és tanácsokat Varga Zoltánnak és Végvári Zsoltnak, akik közreműködése nélkül nem lett volna ilyen gazdag ez a rövid áttekintés. Külön köszönöm azokat a hasznos megjegyzéseket, melyeket lábjegyzetben tüntettem fel. A Hatvani István Szakkollégium tette lehetővé, hogy megjelenjen ez a munka.

Bibliográfia:

Agnihotri, S.–Si, A. (2012). Solega ethno-ornithology. *Journal of Ethnobiology*, 32, 185–211.

Buhl, M. L. (1947). The goddesses of the Egyptian tree cult. *Journal of Near Eastern Studies*, 6, 80–97.

Du Bois, C. G. (1904). Mythology of the Mission Indians. *The Journal of American Folklore*, 17, 185–188.

d'Errico, F. (1994). Birds of the Grotte Cosquer: the Great Auk and Palaeolithic prehistory. *Antiquity*, 68, 39–47.

Fewkes, J. W. (1923). Designs on prehistoric pottery from the Mimbres Valley, New Mexico. *Smithsonian Miscellaneous Collections*, 74, 1–47.

Green, S. J. (2009). Malevolent gods and Promethean birds: Contesting augury in Augustus's Rome. *Transactions of the American Philological Association*, 139, 147–167.

Gunn, R. G.–Douglas, L. C.–Whear, R. L. (2011). What bird is that? Identifying a probable painting of *Genyornis newtoni* in western Arnhem Land. *Australian Archaeology*, 73, 1–12.

Heather, P. J. (1939). Some animal beliefs from Aristotle. *Folklore*, 50, 243–258.

March, H. C. (1898). The mythology of wise birds. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 27, 209–232.

Masseti, M. (1997). Representations of birds in Minoan art. *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 354–363.

Noodén, L. (1992). *Animal Symbolism in Celtic Mythology*. University of Michigan

Waida, M. (1978). Birds in the Mythology of Sacred Kingship. *East and West*, 28, 283–289.

Wasef, S.–Wood, R.–El Merghani, S.–Ikram, S.–Curtis, C.–Holland, B.–Willerslev, E.–Millar, C. D.–Lambert, D. M. (2015). Radiocarbon dating of Sacred Ibis mummies from ancient Egypt. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 4, 355–361.

Wilkinson, R. H. (2003). *The complete gods and goddesses of ancient Egypt*. Thames & Hudson, New York